

Välisbalti mäluasutuste konverents Riias

■ 30. juunist 2. juulini toimus neljas Balti diasporaa uurijaid ja mäluasutuste esindajaid kokku toonud konverents esmakordselt Riias. MTÜ Baltic Heritage Network, Läti Teaduste Akadeemia ja Läti Rahvusarhiiv võõrustasid kolmel päeval konverentsi rohkem kui 60 külastajat, 17 ettekandepidajat esindasid kuue riigi kolmeteist asutust. Arutelude keskmes oli Balti riikide tee iseseisvusele diasporaa arhiivide taustal. Allpool leidub põgus kokkuvõte iga kõneleja peamisest sõnumist.

Läti Teaduste Akadeemia president Ojārs Sparitis ütles konverentsi avades edasi tänuõn nad korraldajaile, avaldades lootust, et nende entusiasm suudab ehk pidurdada süvenevat nähet humanitaarteadustes, kus Läti Ülikooli näitel oskab tuhandest tudengist üks veidi ladina keelt ja vaid mõni üksik saksa keelt ja gooti kirja.

Läti Välisministeeriumi esindaja Pēteris Elferts tõi näite arhiivide hoidmise olulisusest Iirimaale rännanud lätlastest ettevõtja arhiivi põhjal, kus leidus olulist diplomaatilist teavet, mida selle isikuga ei osanuks tavajuhul siduda. Juhuleiu näide on ka hea teadmaks, et enne millegi äraviskamist on mõistlik ebaoluliseks peetavat kellelegi näidata või vähemalt nõu küsida.

MTÜ Baltic Heritage Network president Piret Noorhani sõnas, et Balti riikide iseseisvuse taastamisest on möödas ligi 25 aastat, seetõttu on selle perioodi dokumenteerimine nii praegu kui ka lähitulevikus hädavajalik.

Pēteris Elferts andis peaettekandes ülevaate Balti pagulaste poliitilisest tegevusest diasporaa iseseisvuspüüdluste tugevdamise eesmärgil. Näiteks toimus Läti noorte kongress Berliinis 1968. aastal, pärast veriseid sündmusi Prahast. 1975. a. noortekongress andis lootuse, et riikide iseseisvumine on taas võimalik, see mõjus läbimurdena – baltlaste lobitöö oli mõjunud ja USA kõrgeimal tasemel oli toetus meie püüdlustele

tugev. Laulupidudele kogunemine oli samuti üks poliitilise mõtte väljendusviise, emotsionaalselt kahtlemata tugevaima jõuga. 1984. aastal toimus suur avalik üritus nimega „Nyet nyet Soviet“, millest on alles särke, loosungeid jm. Tähelepanu tõmbamiseks tehti ka jõulise sisuga demonstratsioon, kus viidi läbi näidispoomisi ja tsementivalamisi. Poliitiline sõnum pidi olema tugev ja puudutama iga pealtvaatajat. 1989. aastal toimus koostöös inimõiguste keskusega konverents Riias, kus kohtuti poolakate, tšehhide, ukrainlaste ja teiste idabloki riikide esindajatega, see oli üksteise usaldamise ja julgustamise aeg. Kokkuvõttes tõdes kõneleja, et diasporaa esindajate peamine tugevus seisnes ühelt poolt initsiatiivi näitamises ja teiselt poolt iseseisvuspüüdlusest lähtuvate tegude toetamises.

Stanfordi ülikooli raamatukogu Balti kogude kuraator Liisi Esse tutvustas vabadusliikumise allikaid ja nende kogumist Stanfordin Ülikooli raamatukogus. Balti kogud moodustavad enam kui 30 000 trükist, käesoleva teema kontekstis on olulisemad 1980. aastate teise poole ja 1990. aastate alguse trükised. Nimetatud perioodile tähelepanu juhtimine on oluline, kahtlemata on 25 aasta tagused sündmused tänaseks ajalooline uurimisobjekt. Perioodi allikad asuvad üle maailma, sellest on ehk ka tingitud uurimise mitteterviklik ja kesine hetkeseis. Pigem on uuritud 1991. aastale järgnenud aega kui 1980-ndate teist poolt. Venemaale sattunud või teadlikult sinna viidud allikatele ei saa uurijad tänini ligi. Uute allikate kogumisel on viimastel aastatel head eeskju näidanud Läti okupatsioonimuuseum, mille töötajad on teinud ligi 2000 videointervjuud. Eesti ühendus Unitas on teinud 35 videointervjuud nii Teise maailmasõja kui ka Nõukogude aja mälestustest. Intervjuusid hoitakse osalt Eestis ja osalt Stanfordin Ülikoolis. Kolmas projekt on teoksil Californias, kus on vaatluse alla võetud Eestist USA läänerrannikule rännanud eestlased, kes on rajanud hulgaliselt *start-up*-firmasid ja tutvustavad sedakaudu Eestit rahvusvahelises ärimaailmas. Liisi Esselt küsiti, kuidas tagada arhiivide püsivust. Kõneleja vastas, et see sõltub iga arhiivi eripärast, ning kuigi parim on hoida arhiivi seal, kus see on loodud, saab nõu küsides alati leida sobiva hoiukoha peremeheta kogule.

David Jacobs andis teada Stanfordin Ülikooli Hooveri Instituudi arhiivis hoitavaist allikaist Balti riikide iseseisvusliikumise kohta. Esineja sõnul oleks õige öelda, et Balti riikidel oli nii paralleelseid kui ka eraldiseisvaid teid ja liikumisi iseseisvuse taastamise suunal. Instituudi arhiivis

leidub rida isikuarhiive, mida saab nimetada üpris terviklikeks. Näiteks lätlane Alfreds Bilmanis oli Läti saadik USA-s, tema arhiiv on üks peamisi diplomaatilisi allikaid. Nimetada tasub ka Jules Feldmansi ja Petras Dauzvardise arhiive. Külma sõja ajal oli USA mittetunnustamispoliitika Balti riikide annekteerimise suhtes tugev just tänu selliste arhiivide olemasolule. Kolme vabariigi paljud endised ametnikud jätkasid tööd eksiilis, see hõlmas ka lobitööd, mis oli tollal asjakohane. Karl Robert Pusta kirjutas ülevaate „The Soviet Union and the Baltic States“, mis oli USA kogukonnale oluliseks teabeallikaks. Diasporaa kultuuriline ja rahvuslik identiteet toitus paljuski ühistegevusest, see oli märgatav ka väljaspool kogukondi. Hooveri instituudis hoitav hõlmas oluliste allikadena ka helisalvestisi, näiteks raadio Vaba Euroopa helipärandit, aga ka fotojäädvustusi punkliikumisest ehk alternatiivkultuurist Tallinnas 1980-ndate lõpul. USA toetus Baltikumile oli olulise tähtsusega, ajaloo dokumenteerimine on seda teadmist kinnistanud.

Läti saatkonna arhiivist Londonis kõneles Inese Aužiņa-Smita. Arhiivi asukoht oli aastakümneid ühe Inglismaa mõisa veinikeldris, kust see 1993. aastal viidi Londonisse ja sealt edasi Läti asutustesse – toonasesse riigiarhiivi ja trükiste osa rahvusraamatukokku. Tervikuna jõudis Läti saatkonna Londonis dokumendipärand praegusesse Läti rahvusarhiivi 2014. aasta suvel. Kogu hõlmas pea 7500 arhivaali 1940.–1980. aastatest. See on oluline allikas nii välispoliitika uurijaile kui ka pereloo huvilistele, kuivõrd arhiveeriti kõigi Suurbritannias elanud Läti kodanike andmed (nimi, elukoht, amet), samuti on eraldi välja toodud välispasside taotlejate andmed. Arvestades, et juba 1941. aastal loodi Läti Selts Londonis, 1945. aastal luterlik kogudus ja 1950. aastal Läti Rahvusnõukogu, siis on iga ühenduse tegevusest maha jäänud dokumentatsioon, mille baasil on avaldatud hea käsiraamatuna kasutatav trükis „Lätlased Suurbritannias“. Ettekandja rõhutas lõpetuseks oma motot väliskogukondade inimestele: ärge visake asju minema, vaid visake need minu suunas!

Valdonė Budreckaitė Leedu rahvusraamatukogu *Lituanica* osakonnast tutvustas Leedu iseseisvuse taastamise kajastamist USA pressis 1990. aastal. USA meediaväljaanded kirjutasid USA ja Nõukogude Liidu huvide kokkulangemisest, Leedu nimi oli aasta jooksul püsivalt USA peamiste ajalehtede (The New York Times, The Washington Post, The Wall Street Journal) esikaanel ning Leedust rääkisid USA

hinnatumad ajakirjanikud ja kolumnistid. Tunud leedu pagulasnäitleja Jonas Mekas kirjutas essee „No, My Friends, We Won't Go Slow“, mis sai ülipopulaarseks nii USA-s kui ka Leedus. Lisaks avaldati artikleid üleilmse leviga ajakirjades, nagu näiteks National Geographic. Kõneleja nentis, et käesoleva teema uurijaid on tänapäeva Leedus vähe ja sageli avavad töötajad ladestunud dokumente esmakordselt, nagu ka tänavu kevadel temaatilist näitust koostades.

Läti Okupatsioonimuuseumi esindaja Lelde Neimane kirjeldas muuseumi tööd videointervjuudega – kogumise keskmes on eluloolised intervjuud nii Lääne kui ka Ida diasporaas elavate kaasmaalastega. Praeguseks on kogutud enam kui 2200 intervjuud, mis hõlmas rohkem kui 4000 tundi jäädvustusi. Intervjuud andnud inimesed elavad USA-s, Kanadas, Saksamaal, Ühendkuningriigis, Austraalias, Brasiilias, Argentinas, Venemaal, Iisraelis ja Lätis. Hiljuti avati muuseumis virtuaalnäitus, kus saab jälgida paarikümneid salvestust Venemaal ja Iisraelis elavate lätlastega ning enam kui 400 intervjuud Läände suundunutega. Muuseumi kogud hõlmavad rohkem kui 55 000 ühikut perioodist 1941–1991. Tavapäraste museaalide kõrval on hoiul väärtuslikku filmiainest, millest tasub nimetada 1965. aasta septembris USA-s jäädvustatud arutelusaadet „The Dilemma of Freedom“.

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur Marin Laak pidas ettekande Austraalia metsaülikoolidest 1980. aastatel. Metsaülikooli Austraalias algatasid Inno ja Tiit Salasoo 1972. aastal Sydney lähedal Pearl Beachis. Kokkusaamiste peamine eesmärk oli noorte eestlaste identiteedi ja eestluse kasvatamine, samuti Eesti ajaloo ja kultuuri tutvustamine. Ka Eestis peeti samal ajal vaba maailma metsaülikoolile sarnaseid mõttetalguid, eeskätt toimusid need professor Juri Lotmani vedamisel. Noorema põlvkonna entusiasm oli tugevam kui vanema põlvkonna traagilised üleelamised. Kanadas alanud metsaülikoolide sari on kestnud 1960-ndate lõpust tänini. Austraalias koguneti metsaülikooli aastail 1972–1998, peeti ligi 400 ettekannet ja toimus pea sama palju muid ettevõtmisi, kus olulisel kohal olid alati diskussioonid. Uurijaile on Austraalia metsaülikooli arhiivis palju avastamist, muu hulgas hõlmas see esinduslikku fotokogu, kus on jäädvustatud Eesti ajaloo pöördelised hetked aastatel 1988–1991.

Austraalia ja Uus-Meremaa Läti Ühenduse esindaja Kristiine Saulite kõneles läti kogukonnast Austraalias. Pärast Teist maailmasõda

suundus Austraaliasse u. 30 000 lätlast. Esimesed saabujad jõudsid 1947. aasta hilissügisel, nad majutati koolimajadesse ja mõistagi tuli läbi ajada kesistes oludes. Algasid kokkupuuted võimudega, kes pidasid baltlasi immigrantideks, kuigi baltlased endid nii ei vaadanud, paljud soovisid esimesel võimalusel kodumaale tagasi minna. Austraalia ja Uus-Meremaa Läti Ühenduse üks olulisemaid samme oli Austraalia välisministrile 1976. aasta oktoobris tehtud ettepanek avada Läti konsulaat Melbourne'is. Läti ühenduse tegevus paistis silma Austraalia meedias, sõnavõttud ja artiklid ärgitasid tegutsema ka poliitikuid. Tänu lätlaste aktiivsele lobitööle sai oodatust hoopis jõulisema, negatiivse vastukaja Austraalia peaministri Gough Whitlami 1974. aastal tehtud avaldus Balti riikide tunnustamisest Nõukogude Liidu koosseisus. Nii selle kui ka paljude teiste näidete põhjal võib öelda, et Balti kogukond suutis mõjutada Austraalia ja Uus-Meremaa poliitikutel seisukohti.

Eesti Arhiivi Austraalias esindaja Maie Barrow tõi rea näiteid baltlaste koostööst kogu pika 40 aasta vältel, mil kõiki tiivustas unelm vabadusest. Kolme riigi ühised esindused olid Austraalia Balti Nõukogu ja Ühinenud Balti Komitee. Neist esimene hõlmas linnade nõukogusid, näiteks oli eraldi esindus Canberras, Sydneys, Victorias, Tasmaanias ja Lõuna-Austraalias. Austraalia Balti Nõukogu andis välja ajakirja Balti Bülletään, ajaloolaste ja teadlaste ringis toimus rahvarohke kogunemine Adelaide'is 1968. aastal. Üks huvitavamaid sündmusi oli Punaarmee koori esinemine 1979. aastal Canberras, kuhu aga olid kutsutud ka okupeeritud riikide esindajad. Koorile sai osaks kohtuda põgenike protestihõigete ja -loosungitega. Sama kordus Sydneys. Ühelt poolt oli tegu emotsionaalse meelsusavaldusega, teisalt aga teadvustas selline aktsioon baltlaste püüdlusi Austraalia poliitiliste ja majandusringkondade esindajaile. Küsimusele uute väljarännanute meelsusest vastas kõneleja, et tänapäeval jäävad poliitilised vaated tagaplaanile, peamiselt tegeletakse iseenda, mitte pärandiga. Ent leidub ka uute tulijate hulgas neid, kes soovivad traditsioone hoida ja kelle tulevikku nimel tuleb minevikku vaadata.

Läti Ülikooli doktorant Maija Krūmiņa vaatles eksiilis elanud lätlaste külaskäike Nõukogude Liitu. Läti NSV-s loodi 1955. aastal kodumaale naasmise komitee ja 1964. aastal välismaal asuvate kaasmaalaste kultuurikontaktide komitee. Eksiilis nähti aga kodumaale tehtavates visiitides probleemi, sest see võivat õhutada praegust asumaad okupatsiooni tunnustama, KGB

võivat saabujaid repatrieerida ja värvata neid agentideks. Eksiilis kasvanud noored soovisid aga väga oma vanemate maale sõita ja neile jutustatud lugude tõlevastavust kontrollida. Samuti soovisid noored kogeda nõukogude võimu. Tagasi asukohamaale jõudes olid aga paljude tunded vastuolulised. Nimetati depressiivset õhkkonda kogu Lätis viibimise ajal või ei peetud Riit enam oma linnaks, vaid venestatud linnaks, kuhu ei tahetud kunagi tagasi minna (Riitast kaugemale välismaalasi ei lubatud, seega piirdusid muljed vaid Riia linnaga). Eelmainitud kirjeldused ja mälestused pärinevad rahvusliku suulise ajaloo pärandi kogudest mitmes Läti asutuses.

Professor Tiina Kirss, õppejõud nii Tallinna Ülikoolis kui ka Toronto ülikoolis, käsitles kodumaal meelsust aastail 1960–1980, nimetades osa diasporaa-eestlasi tinglikult kommunikatoriteks ja osa vabadusvõitlejateks. Ta nentis, et tänane metsaülikool pole enam endisaegse teadmise ega vaatega. Kui esimesed eesti kultuuritegelased tulid Kanadasse, siis võeti neid tänavail vastu poliitiliselt teravate ja solvavate avaldustega. Ajaloolase Indrek Jürjo raamatust „Pagulus ja Nõukogude Eesti“ (1996) saab hea allikalise ülevaate VEKSA ainesest KGB dokumentide põhjal. Nimetatud käsitlus annab kultuurikontaktidele tausta, sealt avaldus paranoiline pilt tollastest visiitidest ja poliittheadlaste vastuolulisest suhtumisest iseseisvuspüüdlustesse. Kodumaale sõitmise suhtes oli samuti vastakaid arvamusi, seda ei kiidetud reeglina heaks, kuivõrd kardeti tõsisid tagajärgi. Pagulaste mentaliteeti nii poliitilise kui ka kultuuriajaloo vaates tuleb alles uurida. Sestap on võtmetähtsusega suulise ajaloo talletamine, mille juures ei ole vaja muretseda liiga lühikese ajavahe üle – inimesi tuleb küsitleda ja uurimistööd elavdada just nüüd.

Läti Teaduste Akadeemia Balti keskuse teadur Kristīne Bekere vaatles poliitilist koostööd diasporaa ja emamaa vahel aastail 1988–1991. Sel perioodil toimus mitu konverentsi, kus osales välislätlaste esindus. Läti ühenduste esindused tegid omakorda külaskäike eksiili, esimesed kontaktid loodi rühmituste „Helsingi-86“ ja keskkonnakaitseklubi esindajatega. Rahvarinde-liikumise kõrgajal tegi Läti Rahvarinde esindus visiidi Torontosse, mis hõlmas ka mitmekesist kultuuriprogrammi. Kultuurikontaktidega kaasnes reeglina mitteametlikke kohtumisi, kus sai käsitleda ka poliitilisi teemasid. Läti Rahvarinne oli läbi 1988. aasta juhtiv jõud, ja kuigi kõiki teemasid ei käsitletud kodumaal ja